ٴۇرىمجى قالاسىنداعى ”24 ـ قاراشا“ ٴورت اپاتى جونىندە ٴتورت سۇراۋ

☐ انار بۇلت \ شينجياڭ گازەتىنىڭ ٴتىلشىلەرى ۋاڭ شيگرۋي، ليۋ شياڭ

11 ـ ايدىڭ 24 ـ كۇنى ساعات 19دان 49 مينۋت وتكەن مولشەرىندە ٴۇرىمجى قالاسى تيانشان رايونى جيشياڭيۋان شاعىن اۋماعىنداعى ٴبىر بيىك قاباتتى تۇرعىندار عيماراتىنا ٴورت كەتىپ، 10 ادام قازا بولىپ، 9 ادام جارالاندى. بۇل بۇكىل ەلدەگى ينتەرنەت قولدانۋشىلاردىڭ نازارىن ەرەكشە اۋداردى. ينتەرنەت قولدانۋشىلاردىڭ سۇراۋلارىنا مەڭزەپ، ٴتىلشى ٴورت اپاتى بولعان ناق مايدانعا بارىپ تىلشىلىك جاساپ، ٴورت اپاتىن باستان كەشىرگەندەر، ٴورت ٴسوندىرۋ ـ ورتتەن ساقتانۋ، قۇتقارۋ ـ كومەكتەسۋ قىزمەتكەرلەرى، الەۋمەتتىك اۋماق كادرلارى قاتارلىلارمەن سۇحباتتاسىپ، ٴورت اپاتىنىڭ كەيبىر شەشۋشى ماسەلەلەرى جونىندە جاۋاپ الدى.

ٴبىرىنشى سۇراۋ، ٴورت اپاتى قالاي تۋىلدى؟

سول كۇنى ساعات 19 مولشەرىندە جيشياڭيۋان شاعىن اۋماعىنداعى 8 ـ عيمارات 2 ـ كورپۋس 1502 ـ ۇيدە تۇراتىن بۇايشام ماماتالي پارمونشاعا ٴتۇسىپ جاتادى، وسى بارىستا ەلەكتر تىزبەگى ايىرعىسى جابىلىپ قالادى، ول دەرەۋ ەلەكتر تىزبەگى ايىرعىسىن ورنىنا تۇسىرەدى ٴارى قايتا بارىپ جالعاستى پارمونشاعا تۇسەدى.

وسى ارالىقتا بۇايشامنىڭ قىزى كۇشتى قوڭىرسىق ٴيىستى سەزىپ، ٴيىس شىققان جاققا قاراي بارىپ جاتىن ۇيدەگى ەلەكتر ۇياشىعىنان وت شىعىپ جاتقاندىعىن بايقاپ، جالما ـ جان ەسىك الدىنا جۇگىرىپ بارىپ: ”شەشە، ٴورت كەتتى“! ـ دەپ ايعايلايدى، بۇايشام دەرەۋ بارىپ تەكسەرگەندە، كەرەۋەتتەگى بۇيىمدار مەن ىرگەدەگى اعاش قاپتاۋىشتىڭ جانا باستاعاندىعىن بايقايدى، ونىڭ ۇستىنە ىرگە قاپتاۋىش پەن توبە اشەكەيى تۇگەلدەي وڭاي جاناتىن اعاش ماتەريالدارى بولعاندىقتان، ٴورت تەز ٴورشيدى.

بۇايشام ىلگەرىندى ـ كەيىندى ەكى شاۋگىم سۋ اكەلىپ وتتى سوندىرمەك بولسادا، وتتى تىزگىندەي المايى، جالما ـ جان قىزىن الىپ ۇيدەن قاشىپ شىعىپ جاردەم سۇرايدى.

ٴۇيدىڭ ەسىگىن اشقاندا ەستى سالا جەتىپ كەلگەن الەۋمەتتىك اۋماق قىزمەتكەرى دىڭ ميڭشيڭگە كەزىگەدى. وسى كەزدە قالىڭ قويۋ ٴتۇتىن ۇستىڭگى قاباتقا قاراي ورلەيدى، ”ٴوت وتە كۇشتى، الدىمەن عيماراتتان ٴتۇسىپ جان ساۋعالاۋ كەرەك“! دەگەن دىڭ ميڭشيڭ ول ەكەۋىن ەرتىپ استىڭعى قاباتقا قاراي جۇگىرەدى ٴارى 119 ٴورت ٴسوندىرۋشى ساقشىلارىنا تەلەفون جالعايدى.

ۇشەۋى 14 ـ قاباتقا كەلىپ كومەك سۇرايدى ٴارى وسى قاباتتا تۇراتىن تۇرعىندارمەن بىرگە 15 ـ قاباتقا قايتا بارىپ ٴورت سوندىرۋگە كىرىسەدى، دەسەدە ٴساتى بولماي، ٴبىر ـ بىردەن عيماراتتان ٴتۇسىپ باس ساۋعالايدى. عيمارات كورپۋسىنىڭ 1 ـ قاباتىنداعى ەسىككە جەتكەندە عيماراتتىڭ ۇستىندەگى كۇيگەن زاتتار ارت ـ ارتىنان جەرگە ٴتۇسىپ جاتادى، جارالانىپ قالماۋ ٴۇشىن، قۇتقارۋ ـ كومەكتەسۋ قىزمەتكەرلەرىنىڭ نۇسقاۋىمەن ولار 1 ـ قاباتتا تۇراتىن تۇرعىننىڭ ٴۇيىنىڭ تەرەزەسىنەن عيمارات سىرتىنا امان ـ ەسەن قاشىپ شىعادى.

ەكىنشى سۇراۋ، جيشياڭيۋان شاعىن اۋماعى، تەگى، حاۋىپ ـ قاتەرى تومەن شاعىن اۋماق پا، جوق پا؟

جيشياڭيۋان شاعىن اۋماعى قاراستى الەۋمەتتىك اۋماق پارتيا باس ياچەيكاسىنىڭ شۋجيي ارزىگۇل كەرىم بىلاي دەپ تانىستىردى: 11 ـ ايدىڭ 12 ـ كۇنىنەن باستاپ جيشياڭيۋان شاعىن اۋماعى جوعارى حاۋىپ ـ قاتەرلى اۋماقتان تومەن حاۋىپ ـ قاتەرلى اۋماققا ٴتۇسىرىلدى، ونان كەيىن تيانشان رايوندىق ىندەتتەن ساقتانۋ ـ تىزگىندەۋ قىزمەتىنە قولباسشىلىق ەتۋ شتابىنىڭ جالپىلىق باعالاۋىمەن 11 ـ ايدىڭ 20 ـ كۇنىنەن باستاپ بۇل شاعىن اۋماقتىڭ تۇرعىندارى ۋاقىت كەزەگىنە ٴبولىنىپ تارتىپپەن عيماراتتان ٴتۇسىپ، شاعىن اۋماق ىشىندە قيمىلدايتىن بولدى. ”11 ـ ايدىڭ 23 ـ كۇنى، 24 ـ كۇنى مەن دە عيماراتتان ٴتۇسىپ ٴجۇرىپ كەلدىم، شاعىن اۋماق ىشىندە كەيبىر ۇلكەن كىسىلەردىڭ شىنىعىپ جاتقاندىعىن، بالالاردىڭ ويناپ جۇرگەنىن كوردىم“، ـ دەدى وسى كورپۋستىڭ 1601 ـ ۇيىندە تۇراتىن تۇرعىن ٴمۇنيرا احمەت.

ٴۇشىنشى سۇراۋ، ٴورت كەتكەن كورپۋستىڭ ەسىگى سىم تەمىرمەن مىقتاپ بايلانعان با، جوق پا نەمەسە دانەكەرلەنگەن بە، جوق پا؟

ٴورت اپاتى تۋىلعان كەزدە قويۋ قارا ٴتۇتىن ٴمۇنيرا احمەتتىڭ ٴۇيىنىڭ ەسىك ساڭىلاۋىنان توقتاۋسىز كىرەدى، ٴمۇنيرا مۇنى بايقاپ ٴۇيدىڭ ەسىگىن اشقاندا، قارا ٴتۇتىن تۇتاس كارىدوردى قاپتاپ كەتكەن ەكەن.

ٴمۇنيرا دەرەۋ ٴۇيدىڭ ەسىگىن مىقتاپ جابادى ٴارى شاعىن اۋماق ٴۇي يەلەرى ۋيشين توبىندا ۇيىمىزدەگى ٴبىر ادام وتتەگى جەتىسپەي (بۇل ينفورماتسيا كەسكىنگە ٴتۇسىرىلىپ، ينتەرنەتتە كەڭىنەن تارالدى) قينالۋدا دەپ جاردەم سۇرايدى، بۇايشام وتباسىنىڭ ەسىك الدىندا جۇرگەن الەۋمەتتىك اۋماق قىزمەتكەرى ٴمۇنيرانىڭ ينفورماتسياسىن كورىپ دەرەۋ قۇتقارۋ ـ كومەكتەسۋگە بارادى.

”ٴبىزدىڭ تاققان 3 قابات ماسكامىز لەزدە قاپ ـ قارا بولىپ كەتتى“، ـ دەدى ٴمۇنيرا ەسكە الىپ، ول ابىرجىپ، قايتەرىن بىلمەي تۇرعان ساتتە ٴورت ٴسوندىرۋ ـ ورتتەن ساقتانۋ، قۇتقارۋ ـ كومەكتەسۋ قىزمەتكەرلەرىنىڭ تەلەفونىن قابىلدايدى. ٴورت ٴسوندىرۋ ـ ورتتەن ساقتانۋ قىزمەتكەرى ٴمۇنيرانىڭ ەسىكتەن استە شىقپاۋىن، الدا ـ جالدا كومىرتەگى شالا توتىعىمەن ۋلانىپ بولسا، زارداپتىڭ وتە اۋىر بولاتىندىعىن ايتادى ٴارى ٴمۇنيرا وتباسىنداعىلارعا ٴبىراز شىداي تۇرۋدى، قۇتقارۋشى ـ كومەكتەسۋشىلەردىڭ دەرەۋ جەتىپ باراتىندىعىن ايتادى.

5 ــ 6 مينۋتتان كەيىن ٴورت ٴسوندىرۋ ـ ورتتەن ساقتانۋ قىزمەتكەرلەرى ٴمۇنيرانىڭ ۇيىنە كىرىپ، ٴبىر وتباسى ادامدارىن كورپۋس ەسىگىنەن عيماراتتىڭ سىرتىنا الىپ شىعادى.

ٴمۇنيرا: 11 ـ ايدىڭ 23 ـ كۇنى مەن تۇرعان كورپۋستاعىلاردىڭ ۋاقىت كەزەگىنە ٴبولىنىپ عيماراتتان تۇسۋىنە بولاتىن بولدى، وسى ارالىقتا كورپۋس ەسىگى باستان ـ اياق اشىق كۇيدە تۇردى، سىم تەمىرمەن مىقتاپ بايلانبادى نەمەسە دانەكەرلەنبەدى، ـ دەدى.

ٴتورتىنشى سۇراۋ، جەر قازىق پەن راشەتكا ىندەتتەن ساقتانۋ ـ تىزگىندەۋ ٴۇشىن ورناتىلعان با، جوق پا؟

جيشياڭيۋان شاعىن اۋماعىنىڭ سۋ، ەلەكتر جۇمىسكەرى ٴالي سۇلتان بىلاي دەپ تانىستىردى: اۆتوكولىكتەردىڭ كىرىپ ـ شىعۋىن باسقارۋعا قولايلى بولۋ ٴۇشىن، شاعىن اۋماقتىڭ قاقپاسىنان كىرىپ 10 نەشە مەتر جۇرگەندە وڭعا بۇرىلاتىن جەردەگى جولدىڭ ورتاسىنا كوتەرىلىپ ـ تۇسەتىن قاشا ورناتىلعان، سونىمەن بىرگە الدىڭعى جاعىنا جەر قازىق قويىلعان. وڭ جاق جول شەتىن بويلاي راشەتكا ورناتىلىپ، جۇرگىنشىلەر جولى ايىرىلعان. ”كوتەرىلىپ ـ تۇسەتىن قاشا مەن راشەتكانىڭ بارلىعى داعدىلى نارسە، مۇنداعى ماقسات ادام مەن اۆتوكولىكتى ايىرۋ جانە شاعىن اۋماقتىڭ اۆتوكولىكتەرىن باسقارۋ ٴۇشىن، ىندەتتەن ساقتانۋ ـ تىزگىندەۋ ٴۇشىن ارنايى ورناتىلماعان“.

ٴۇرىمجى قالالىق ٴورت ٴسوندىرۋ ـ ورتتەن ساقتانۋ، قۇتقارۋ ـ كومەكتەسۋ تارماق اترەتىنىڭ ورىنباسار باستىعى شۋي باۋيۋك بىلاي دەپ تانىستىردى: ٴورت ٴسوندىرۋ ـ ورتتەن ساقتانۋ اۆتوكولىگى كىرگەننەن كەيىن، ۋاقيعا تۋىلعان عيماراتقا جەتۋ ٴۇشىن وڭعا بۇرىلۋىنا تۋرا كەلدى، قىزمەتكەرلەر ىلگەرىندى ـ كەيىندى جۇرگىنشىلەر راشەتكاسى مەن كوتەرىلىپ ـ تۇسەتىن قاشانى الىپ تاستادى، دەسەدە اۆتوكولىكتىڭ بۇرىلۋ راديۋسى ۇلكەن بولعاندىقتان، جەر قازىقتى دا تۇگەل الىپ تاستاۋ قاجەت بولدى، مىنە بۇل ينتەرنەت بەينە جازباسىنداعى جەر قازىقتى الىپ جاتقانداعى كورىنىس.

(باسى 1 ـ بەتتە)

عىلىمي باسقارۋ سياقتى قىزمەتتەردى كورىپ، اۋاشالاۋ بولمەلەرىنىڭ پايدالانىلۋ ونىمدىلىگىن ۇزدىكسىز جوعارىلاتىپ، ايقاسپالى جۇعىمدالۋدان ساقتانۋ شارالارىن قاتاڭ، جۇيەلى تياناقتاندىرىپ، ادامداردىڭ دەنساۋلىعىن قادالاۋ، مەيىرلى قىزمەت وتەۋ جانە قورشاعان ورتانى زالالسىزداندىرۋ، ميكروب جويۋ سياقتى قىزمەتتەردى بار زەيىنىمەن ويداعىداي ىستەۋدى تالاپ ەتتى.

ما شيگرۋي تەكسەرۋ ـ زەرتتەۋ بارىسىندا بىلاي دەپ باسا دارىپتەدى: ٴار دارەجەلى باسشى كادرلار حوتان ايماعىنداعى ىندەت جاعدايىنىڭ قاتاڭدىعىن، كۇردەلىلىگىن سەرگەكتىكپەن تانىپ، ”ۇشتەن بۇلجىماۋعا“ تيتتەي دە اۋىتقىماي تاباندى بولىپ، نەگىزگى ساتىعا ٴتۇسىپ، كوتەرمەگە الىپ بايلانىس جاساعان ولكە دارەجەلى باسشىلاردىڭ جەتەكشىلىك ەتۋى مەن ٴارقايسى جاقتاعى قولداۋشى كۇشتەردىڭ كومەكتەسۋىندە ٴار ٴتۇرلى ساقتانۋ ـ تىزگىندەۋ شارالارىن جاپپاي، قاتاڭ، مىقتى، ناقتى، جىلدام تياناقتاندىرىپ، ىندەتتەن ساقتانۋ ـ تىزگىندەۋ سىندى قاتاڭ شايقاستىڭ جەڭىسىنە باتىل قول جەتكىزۋ كەرەك. جەرگىلىكتى جاعدايعا قاراي تۇرلەر بويىنشا دالمە ـ ٴدال شارا قولدانىپ، اۋدان ـ قالالاردىڭ ىندەت جاعدايى مەن داۋ كەزەڭىن دالمە ـ ٴدال يگەرىپ، قالا، اۋىل ـ قىستاق سياقتى تۇرلىشە وڭىرلەردىڭ ٴىس جۇزىندىك جاعدايىنا عىلىمي تالداۋ جاساپ، اناعۇرلىم باعىتتامالى باسقارۋ ـ تىزگىندەۋ، ۇيدە وتىرعىزۋ، اۋاشالاۋ سياقتى شارالاردى تۇرگە ٴبولىپ اتقارىپ، بايلىقتى، كۇشتەردى ەڭ جوعارى شەكتە شوعىرلاندىرىپ، ٴتۇيىندى وڭىرلەردەگى ىندەتتى جىلدام، دالمە ـ ٴدال، جوعارى ونىممەن تەجەۋ؛ حاۋىپ ـ قاتەرى بار جۇمىس ورىندارى مەن حاۋىپ ـ قاتەرى بارلاردى قاتاڭ باسقارىپ، ماڭىزدى وتكەلدەردەگى ىندەتتەن ساقتانۋ ـ تىزگىندەۋ تورىن ٴجيى توقىپ، ىندەتتىڭ تارالۋىنان، سىرتقا جايىلۋىنان قاتاڭ ساقتانۋ كەرەك. حىسۋان تەكسەرۋ قابىلەتى مەن ورەسىن جوعارىلاتىپ، بايلىقتى ٴبىر تۇتاس جوسپارلاۋ، تاجىريبەحانا قۇرىلىسى، جابدىق ساتىپ الۋ، قىزمەتكەرلەردى باۋلۋ سياقتىلاردىڭ سەرپىنىن ارتتىرىپ، حىسۋان تەكسەرۋ قابىلەتى مەن ينفورماتسيالاندىرۋ ورەسىن كوپ ٴتۇرلى شارالارمەن جوعارىلاتىپ، جەر ـ جەردىڭ حالىق سانى كولەمى، حاۋىپ ـ قاتەرىنىڭ كوپ ـ ازدىعى سياقتى فاكتورلار بويىنشا جالپىلاي تۇجىرىم جاساپ، تەكسەرۋ كولەمىن، جيىلىگىن جانە ىلگەرىندى ـ كەيىندى رەتىن دارەجەگە، تۇرگە ٴبولىپ عىلىمي تۇراقتاندىرىپ، حاۋىپ ـ قاتەرى بار ادامدار شوعىرىنا بىردە ـ ٴبىرىن قالدىرماي تەكسەرۋ جۇرگىزىپ، تەكسەرۋ ساپاسىنا شىنايى كەپىلدىك ەتۋ كەرەك. تاسۋ، اۋاشالاۋ قارقىنىن جەدەلدەتىپ، بولىمدى بولعان جۇعىمدالۋشىلاردى جانە ولارمەن تىعىز جاناسۋشىلاردى دالمە ـ ٴدال تۇجىرىمداپ تۇراقتاندىرىپ، دەر كەزىندە تەكسەرىپ، دەر كەزىندە تاسۋدى تياناقتاندىرىپ، قاتىستى ادامداردى تاسۋدان بۇرىن تۇرعان جەرىندە باسقارۋ ـ تىزگىندەۋدى كۇشەيتىپ، ارناۋلى ادام ارناۋلى باسقارۋ، قاتاڭ باسقارۋ ـ تىزگىندەۋ؛ فاڭساڭ شيپاحاناسىن سالۋدى جانە اۋاشالاۋ ورىندارىنىڭ كومەكشى كۇشتەرىن ىسكە قوسۋ، سيىمدىلىعىن كەڭەيتۋدى جۇيەلى ورىستەتىپ، اۋاشالاۋ قابىلەتىن جىلدام ارتتىرىپ، اۋاشالاۋعا ٴتيىستى ادامداردى مۇمكىندىگىنشە اۋاشالاۋعا شىنايى كەپىلدىك ەتۋ كەرەك. بۇقارانى كوڭىل قويا ويداعىداي قامتاماسىز ەتىپ، ولارعا قىزمەت وتەپ، تۇرمىستىق زاتتىق ماتەريالداردى ٴبىر تۇتاس جوسپارلاۋ، ساتىپ الۋ، ٴبولىپ بەرۋ، تاسىمالداۋ سياقتى قىزمەتتەردى كۇشەيتىپ، قاتىستى كاسىپورىن، بازار سياقتىلاردىڭ تومەنگى شەكتەن تۇسىرمەي قامداۋدى قامتاماسىز ەتۋ رولىن ساۋلەلەندىرىپ، بۇقارانىڭ تۇرمىستىق قاجەتىن باتىل قامتاماسىز ەتىپ، زاڭدى قاتاڭ اتقارۋ، زات باعاسىن ورنىقتىرۋ؛ يدەيالىق جاقتان ٴجون سىلتەۋ مەن پسيحيكالىق جاقتان جەتەكتەۋدى ويداعىداي ىستەپ، بۇقارانىڭ اۋرۋ كورسەتۋ، ەمدەلۋ سياقتى كوكەي تەستى، تۇتقىل قيىنشىلىقتارىنا، تالاپ ـ تىلەكتەرىنە ٴبارىنشا ٴمان بەرىپ، بار كۇشپەن شەشۋ كەرەك، بىرەۋىنە عانا نازار اۋدارىپ، قالعانىن ەلەۋسىز قالدىرۋعا استە بولمايدى. جاۋاپكەرشىلىكتى ناقتىلاندىرۋ ارقىلى ساقتانۋ ـ تىزگىندەۋ قابىلەتىن جوعارىلاتۋ، ٴار دارەجەلى پارتكومدار مەن ۇكىمەتتەردەگى نەگىزگى جاۋاپتى جولداستار ساياسي جاۋاپكەرشىلىكتى كۇشەيتىپ، ورنالاستىرۋدى، قولباسشىلىق ەتۋدى ٴبىر تۇتاس جوسپارلاپ، ساقتانۋ ـ تىزگىندەۋدىڭ الدىڭعى شەبىنەن تاپجىلماي، كورنەكتى ماسەلەلەردى دەر كەزىندە شەشۋ؛ ٴمالى (اۋىل ـ قالاشىق) جانە اۋىل ـ قىستاق نەگىزگى ساتى پارتيا ۇيىمدارىنىڭ رولىن تولىق ساۋلەلەندىرىپ، الەۋمەتتىك اۋماق جانە قىستاق كادرلارى، توركوز باسقارۋشىلارى، نەگىزگى ساتى ەمدەۋ قىزمەتكەرلەرى، حالىق ساقشىلارى، ەرىكتىلەر سياقتى كۇشتەردى ٴبىر تۇتاس جوسپارلاپ، جاۋاپكەرشىلىكتى، جۇمىس ٴبولىسىن اشالاپ، نەگىزگى ساتىنىڭ ساقتانۋ ـ تىزگىندەۋ قابىلەتىن جوعارىلاتۋ؛ قىزمەت جوباسىن كەمەلدەندىرىپ، قوعام ورنىقتىلىعى، ٴوندىرىس حاۋىپسىزدىگى سياقتى جاقتارداعى حاۋىپ ـ قاتەرلەردى، كومەسكى كىناراتتاردى ىشكەرىلەي، ەگجەي ـ تەگجەيلى تۇگەل تەكسەرىپ، دەر كەزىندە رەتتەپ ـ تۇزەتىپ، جويىپ، شىن مانىندە حاۋىپسىز دە ورنىقتى ورتا قالىپتاستىرۋ كەرەك.

ما شيگرۋي بىلاي دەپ باسا دارىپتەدى: كونە جىلدىڭ سوڭى مەن جاڭا جىلدىڭ باسى جاقىنداپ قالدى، جەر ـ جەر، تاراۋلار حالىقتى ۋازەك ەتكەن داموۋ يدەياسىنا تاباندى بولىپ، ٴوندىرىس حاۋىپسىزدىگى سىندى ارقاۋدى ٴارقاشان مىقتاپ شيراتىپ، حاۋىپتى حيميالىق بۇيىمدار، تاۋ ـ كەن، قاتىناس، قۇرىلىس سياقتى ٴتۇيىندى كاسىپتەردەگى، سالالارداعى حاۋىپ ـ قاتەرلەردى، كومەسكى كىناراتتاردى جاپپاي ٴبىر ـ بىرلەپ تەكسەرىپ، زاۋود ٴۇيى جانە قامبا، زات اينالىمى قويماسى، بيىك قاباتتى قۇرىلىس، ٴىرى كەشەن سياقتىلاردا ٴورت ٴسوندىرۋ ـ ورتتەن ساقتانۋ حاۋىپسىزدىگى بويىنشا وڭاۋدى جىلدام ورىستەتىپ، اۋىر، ەرەكشە اۋىر شىرعالاڭداردىڭ تۋىلۋىن باتىل تيۋ؛ عىلىم جالپىلاستىرۋ بىلىمدەرىن ۇگىتتەۋدى تەرەڭدەتىپ، بۇقارانىڭ اپاتتان ساقتانۋ، اپات زيانىن ازايتۋ تانىمىن جوعارىلاتۋ؛ شۇعىل جاعدايعا توتەپ بەرۋ قولباسشىلىق جۇيەسى قۇرىلىسىن كۇشەيتىپ، شۇعىل جاعدايعا توتەپ بەرۋ دايىندىعى مەن شۇعىل جاعدايعا توتەپ بەرۋ بويىنشا ٴبىر جاقتى ەتۋدى كۇشەيتىپ، اپاتتان ساقتانۋ، اپات زيانىن ازايتۋ، اپاتتان قۇتقارۋ ورەسىن جوعارىلاتىپ، ٴار ۇلت بۇقاراسىنىڭ ٴومىرىنىڭ، مال ـ مۇلكىنىڭ حاۋىپسىزدىگىن باتىلدىقپەن ويداعىداي قامتاماسىز ەتۋ كەرەك.

قادەن كابەن، چيۋ شۇحۋا، ازىز مۇسا قاتارلىلار قاتىستى تەكسەرۋ ـ زەرتتەۋگە قاتىناستى.

عىلىمدى ۇيرەنەيىك، عىلىمدى دارىپتەيىك

قۇمدى ٴشولدىڭ دە ”تەرىسى“ بولاتىندىعىنا سەنەسىز بە

كىشكەنتاي انار عىلىم جالپىلاستىرۋدى سويلەيدى
شينجياڭنىڭ سىرلى الاپ ىزدەرى ④

بايابان قۇمدى شولدە بىرنەشە تامشى سۋ تامىزساڭىز، قاپ ـ قارا بولىپ كەۋىپ قالعانداي ۇسىمدىكتىڭ بىرنەشە سەكۋندتا جاسىل تۇسكە وزگەرىپ، دەرەۋ جاپىراق جايىپ، قايتا تىرىلگەندىگىن كورەسىز. ٴوز كوزىمەن كورمەگەن ادام بۇعان سەنبەيدى.

جۇڭگو عىلىمدار اكادەمياسى شينجياڭ ەكولوگيا جانە جاعراپيا زەرتتەۋ ورنىنىڭ زەرتتەۋشىلەرى عىلىمي زەرتتەۋ ارقىلى وسى شىندىقتىڭ سىرىن اشتى.

مىجىپ قالساق ۇگىتىلىپ كەتەردەي سول قاپ ـ قارا ”نارسە“ بيولوگيالىق توپىراق قىرتىسى دەپ اتالادى، ول ”تەرى“ تاقىلەتتەس بولىپ، قۇربانتۇڭعۇت قۇمدى ٴشولىن كومكەرىپ جاتىر. زەرتتەۋلەر وسى قىرتىس سەبەبىنەن 10 بالدان جوعارى بوران سوقسا دا، جەر بەتىنەن قۇم كوتەرىلمەيتىندىگىن كورسەتتى، سوندىقتان وبرازدى تۇردە بۇل قۇمدى ٴشول ”تەرىسى“ دەپ اتالعان.

قۇمدى ٴشول ”تەرىسى“ ادامنىڭ تەرىسى سياقتى تىنىس الىپ، كەرەكسىز زاتتاردى شىعارىپ، ٴوندىرىپ، شولەيت ەكولوگيالىق جۇيەسىنىڭ ورنىقتىلىعىن قورعاپ قانا قالماستان، تاعى ”ٴتۇسىن وزگەرتە“ الادى.

شينجياڭ ەكولوگيا جانە جاعراپيا زەرتتەۋ ورنىنىڭ اعا زەرتتەۋشىسى جاڭ يۋانمىڭ 20 نەشە جىلدىڭ الدىندا كۇتپەگەن جەردەن وسى ٴبىر قۇپيانى بايقاپ، سودان باستاپ قۇمدى ٴشول ”تەرىسىنىڭ“ قۇپياسىن زەرتتەي باستاعان. ول ”ٴتۇسىن وزگەرتۋى“ قىرتىستى قۇرايتىن ساپالى ٴتۇر ــ شولەيتتەگى مۇك تەكتەس وسىمدىكتەردەن كەلگەندىگىن، ونىڭ سىرتقى ورتاداعى سۋ قۇرامىنىڭ وزگەرىسىنە توتەنشە سەزىمتال ورگانيزم ەكەندىگىن بايقادى.

قۇرعاق تا سۋ تاپشى جاعدايدا مۇك تەكتەس وسىمدىكتەر ۇزاق ۋاقىت ۇيقى كۇيىندە جاتىپ، قارا قوڭىر ٴتۇستى بولادى، الدا ـ جالدا قولجەتىمدى سۋ قۇرامىن كەزدەستىرسە، بىرنەشە سەكۋند ىشىندە جىلدام جاپىراق جايىپ، قارا تۇستەن جاسىلعا وزگەرەدى. مۇنان تىس، كەيبىر زەرتتەۋلەر شولەيتتەگى مۇك تەكتەس وسىمدىكتەر سۋ قۇرامىنىڭ 98%ىن جوعالتىپ السا دا، سۋ تاپشىلىعىنان ولە قويمايتىندىعىن كورسەتتى، ”كەۋىپ قالسا دا ولمەيدى، ٴولىپ قالسا دا تىرىلەدى“ دەگەن ٴسوز ولاردىڭ تاعى ٴبىر اتالۋى.

وسى ٴبىر قابات ”تەرىنىڭ“ قالىڭدىعى ٴبىر ميلليمەتردەن 5 سانتيمەترگە دەيىن، تەگىسى، قاتپارلىسى، قاراسى، سارىسى بار، سيقسىزداۋ بولعانىمەن ىشىندە ۇلكەن ٴمان جاتىر: دارا كلەتكالى ورگانيزمدەر دە، كوپ كلەتكالى ورگانيزمدەر دە بار؛ جىپشەسى دە، تۇيدەكتەلگەنى دە بار، تاعى تىپتەن جوعارى دارەجەلى تامىرى، ساباعى، جاپىراعى بار وسىمدىكتەر بار، ماسەلەن، قىنا سياقتىلار.

قۇربانتۇڭعۇت قۇمدى ٴشولىندە قۇرعاقشىلىقتان، سۋدىڭ تاپشىلىعىنان، جوعارى تەمپەراتۋرادان ساقتانۋ قيىن. وسى ورگانيزمدەر قالايشا قۇمدى شولدە تىرشىلىك ەتە الادى؟

عىلىمي زەرتتەۋ قىزمەتكەرلەرى ”تەرىنىڭ“ ىشىندەگى باسىمدىققا يە ورىندا تۇرعان شولەيت مۇك تەكتەستەرى ــ ٴتىستى قابىرعا قىزىل مۇك پەن اق جاپىراقتى مۇكتى زەرتتەۋ ارقىلى وسى ۇسىمدىكتەردىڭ فوتوسينتەز جۇرگىزىپ، ”ٴوزىن ـ ٴوزى قامداپ“ قانا قالماستان، تاعى توتەنشە ”كومەكشىل“ ەكەندىگىن بايقادى.

اتموسفەرا قۇرامىنىڭ شامامەن 78%ى ازوت گازى، الايدا وسى ازوت گازىن وسىمدىكتەر تىكەلەي پايدالانا المايدى. تەك ونى تۇراقتاندىرىپ، كادىمگى جارايتىن قوسىلىسقا اينالدىرعانىنان كەيىن عانا پايدالانۋعا بولادى. ساندى مالىمەتتەردە كورسەتىلۋىنشە، بۇكىل قۇربانتۇڭعۇت قۇمدى ٴشولىندە جەر بەتىندەگى بيولوگيالىق قىرتىس ٴار جىلى مولشەرمەن 4500 تونا ازوتتى تۇراقتاندىرادى ەكەن. وسى سەبەپتى، عالىمدار وسى ميكرو ورگانيزمدەردى ”تابيعي جاسىل تىڭايتقىش“ دەپ اتاعان، ولار تاياز تامىرلى ۇسىمدىكتەردىڭ ٴوسىپ ـ جەتىلۋى جونىنەن توتەنشە ماڭىزدى.

زەرتتەۋلەردەن تاعى وسى ”تەرىنىڭ“ ىشىنە جاسىرىلعان شولەيت مۇك تەكتەس ۇسىمدىكتەردىڭ اۋەل دەسەڭ ٴوزىن ”كۇن نۇرىنىڭ كۇيدىرۋىنەن قورعاي الاتىندىعى“ بايقالدى. ٴاسىلى وسى ۇسىمدىكتەردىڭ جاپىراعىنىڭ ۇشىندا اق ٴتۇستى قىلتاناقتار بار بولعاندىقتان، كۇشتى ساۋلە مەن ۋلترا كۇلگىن ساۋلەنى شاعىلىستىرىپ، ۇسىمدىكتەر تۇلعاسىنىڭ جوعارى تەمپەراتۋرادا كۇيىپ كەتۋىنەن ساقتايدى ەكەن. وسىلاي بولىپ قانا قالماستان، وسى اق ٴتۇستى قىلتاناقتار تاعى اۋاداعى سۋ مولەكۋلالارىن ”ۇستاپ“ الاتىندىقتان، سۋ سىمىرۋدە ”تامىرىنان“ پايدالانباستان، قىلتاناقتارى ارقىلى ”جوعارىدان تومەنگە قاراي“ سۋ سىمىرەدى ەكەن.

قۇمدى ٴشول ”تەرىسىنىڭ“ سىرى مۇنىمەن عانا بىتپەيدى. شينجياڭ ەكولوگيا جانە جاعراپيا زەرتتەۋ ورنىنىڭ اعا زەرتتەۋشىسى جاڭ داۋيۋاننىڭ ۇجىمى گەن تەحنيكاسىنان پايدالانىپ، شولەيت مۇك تەكتەستەرىنىڭ مولەكۋلالىق ساتىدا توزىمدىلىگىن زەرتتەۋ ارقىلى وسى كىشكەنتاي ۇسىمدىكتىڭ ىشىندە كوپتەگەن باعالى توزىمدىلىك گەن بايلىعىنىڭ بار ەكەندىگىن، ونىڭ قۇرعاقشىلىققا توزىمدىلىگى، سۋىققا توزىمدىلىگى، جوعارى تەمپەراتۋراعا توزىمدىلىگى سياقتى توزىمدىلىك قاسيەتتەرى بار ەكەندىگىن، بۇل ەگىس داقىلدارىنىڭ سورتىن جاقسارتۋ جاعىندا كەڭ كولەمدى پايدالانۋ كومەسكى كۇشىنە يە ەكەندىگىن بايقايدى.

(انار بۇلت
شينجياڭ گازەتىنىڭ ٴتىلشىسى
شيە حۇيبياڭ
رەتتەگەن)

كودتى جاڭالاپ ۇزىن
سۇرەتتى كورىڭىزدەر